

Научная статья

УДК 81'1

DOI: 10.31007/2306-5826-2024-4-1-63-51-59

ГЕНДЕР ЖЪАБЗЭ ЗЭЩХЪЭЩЫКЫНЫГЪЭХЭР АДЫГЭБЗЭМ: ГУРЫЩІАУАТЭ И ЛЪЭНЫКЪУЭКІЭ ШЫЛЭ ІУЭХУЕПЛЪЫКІЭХЭР

Къуэдзockуэ Заретэ Валерэ инхуэ

Гуманитар къэхутэныгъэхэмкІэ институт – Федеральнэ къэрал бюджет шІэныгъэ ІуэхушІаплэ «Урысейм шІэныгъэхэмкІэ и академием и Къэбэрдей-Балъкъэр шІэныгъэ центр» Федеральнэ шІэныгъэ центрим» и филиал, Налшык, Урысей, zara7belle@mail.ru, orcid.org/0000-0001-8873-0478

© Къуэдзockуэ З.В., 2024

Аннотацэ. Мы статья зытеухуар гендер жъабзэ зэщхъэщыкыныгъэхэм гурышІауатэ и лъэныкъуэкІэ адыгэбзэм шалэ ІуэхуеплътыкІэхэр, гурышІэхэр цыхум и гъашІэм кыдекІуэкІ шытыкІэ нэхъыщхъэхэм ящыцу, абыхэмкІэ цыхухэр, цыхухэмрэ объектхэмрэ, цыхухэмрэ хъэпшыпхэмрэ, цыхухэмрэ дыкъэзыухуэрейх дунеймрэ зэпышІа зэрыхур гъэбелджылынырщ.

Лэжыгъэм и мурад нэхъыщхъэр – субъектым и гурышІауатэ-уасэгъэувыр объектым хужіэм зэрыхушытыр адыгэбзэм кызырэщыгъэлъэгъуар убзыхунырщ. Абы ипкэ иткІэ зэхуэтхъэсащ икІи зэпкырытхаш лексикэ, фразеологие занэ змышІэужыгъуэ куэд, адыгэ тхакІуэхэм я тхыгъэхэм шапхъэхэр къахэтхкІэрэ.

Ди къэхутэныгъэм кызырегъэлъэгъуамкІэ, адыгэбзэ фразеологие занэхэм напэм и уасэгъэувыр къагъэлъэгъуэнкІэ мэхуэ зэдауасэгъэувыр хушытыкІэхэмкІи (гурыххэмкІэ е гурымышхэмкІэ), шхъэзакъуэ уасэгъэувырхэмкІи (психологие, социальнэ, нравственнэ, эстетикэ ильэныкъуэхэмкІэ, н.). Апхуэдэуи кыхош гурышІауатэ ІуэхуеплътыкІэр тегъэшІаплэ ящкІэрэ, гурышІэ мыхъэнэ иІэу цыхубзхэм фІэкла адрейхэм яхуэмыгъэза лексикэ, фразеологие занэхэр зэрышІэр, абы хуэдэуи макъышІэхэр, зэрызыпашІыж псалъэхэр шІэх-шІэхуэр кызырагъэсэбпыр.

Зэрыгуазэн псалъэхэр: гендер, адыгэбзэ, эмотив, фразеологие занэхэр, макъышІэхэр

Цитатэ кызырэщыкыныр: Къуэдзockуэ З.В. Гендер жъабзэ зэщхъэщыкыныгъэхэр адыгэбзэм: гурышІауатэ и лъэныкъуэкІэ шылэ ІуэхуеплътыкІэхэр // Вестник КБИГИ. 2024. № 4-1 (63). С. 51–59. DOI: 10.31007/2306-5826-2024-4-1-63-51-59

Original article

GENDER SPEECH DIFFERENCES IN THE KABARDINO-CIRCISSIAN LANGUAGE: AN EMOTIVE ASPECT

Zareta V. Kodzokova

Institute for the Humanities Research – Affiliated Federal State Budgetary Scientific Establishment «Federal Scientific Center «Kabardian-Balkarian Scientific Center of the Russian Academy of Sciences» Nalchik, Russia, zara7belle@mail.ru, orcid.org/0000-0001-8873-0478

© Z.V. Kodzokova, 2024

Abstract. The article examines gender speech differences in the Kabardino-Circassian language on the basis of the emotive aspect, as an important component accompanying a person's life and activity and connecting him with other people, with the object and subject of the message, the surrounding world.

The purpose of the work is to comprehensively consider the emotive–evaluative attitude of the subject of speech to the object of utterance in the Kabardino-Circassian language. To achieve this goal, a selection of lexical and phraseological units was carried out, which were subsequently subjected to conceptual analysis. Artistic texts of Kabardian writers were used as additional material. Based on the results obtained, it was concluded that in the Kabardino-Circassian language, phraseological units of assessment of a person can express both general evaluative relations (positive and negative) and private evaluative (psychological, social, moral, aesthetic, etc.), that in the speech of women there is the most frequent use of lexical and phraseological units expressing emotive, as well as interjections and onomatopoeia (onomatopoeia), used only in female speech.

Keywords: gender, Kabardino-Circassian language, emotive, phraseological units, interjections

For citation: Kodzokova Z.V. Gender speech differences in the kabardino-circassian language: an emotive aspect. Vestnik KBIGI = KVIHR Bulletin. 2024; 4-1 (63): 51–59. (In Russ.). DOI: 10.31007/2306-5826-2024-4-1-63-51-59

Научная статья

ГЕНДЕРНЫЕ РЕЧЕВЫЕ РАЗЛИЧИЯ В КАБАРДИНО-ЧЕРКЕССКОМ ЯЗЫКЕ: ЭМОТИВНЫЙ АСПЕКТ

Зарета Валериевна Кодзокова

Институт гуманитарных исследований – филиал Федерального государственного бюджетного научного учреждения «Федеральный научный центр «Кабардино-Балкарский научный центр Российской академии наук», Нальчик, Россия, zara7belle@mail.ru, orcid.org/0000-0001-8873-0478

© З.В. Кодзокова, 2024

Аннотация. В статье рассматриваются гендерные речевые различия в кабардино-черкесском языке на основе эмотивного аспекта, как важного компонента, сопровождающего жизнь и деятельность человека и связывающего его с другими людьми, с объектом и предметом сообщения, окружающим миром.

Цель работы – комплексно рассмотреть эмотивно-оценочное отношение субъекта речи к объекту высказывания в кабардино-черкесском языке. Для достижения поставленной цели проведена выборка лексических и фразеологических единиц, которые впоследствии были подвержены концептуальному анализу. В качестве дополнительного материала были привлечены художественные тексты кабардинских писателей. По полученным результатам сделан вывод о том, что в кабардино-черкесском языке фразеологические единицы оценки лица могут выражать как общеоценочные отношения (положительные и отрицательные), так и частнооценочные (психологические, социальные, нравственные, эстетические и т.д.), что в речи женщин наблюдается наиболее частое использование лексических и фразеологических единиц, выражающих эмотив, а также междометий и ономапов (звукосоподражений), употребляемых только в женской речи.

Ключевые слова: гендер, кабардино-черкесский язык, эмотив, фразеологические единицы, междометия

Для цитирования: Кодзокова З.В. Гендерные речевые различия в кабардино-черкесском языке: эмотивный аспект // Вестник КБИГИ. 2024. № 4-1 (63). С. 51–59. DOI: 10.31007/2306-5826-2024-4-1-63-51-59

ГурыщӀэхэр цыхум и гъащӀэм кыдекӀуэжӀ шытыкӀэ нэхьыщхьэхэм ящыщ-
хэщ, абыхэмкӀэ цыхухэр, цыхухэмрэ объектхэмрэ, цыхухэмрэ хьэпшыпхэмрэ,
цыхухэмрэ дыкӀэзыгъуреихь дунеймрэ зэпыщӀащ. ГурыщӀэхэм хужьыфэр фӀыщӀа-
фӀэу, гуфӀэгъуэр нэщхьегъуэу е нэщхьегъуэр гуфӀэгъуэу кыппцагъэхуфынущ.

Психолог цIэрыIуэ Изард К.Е. и къэхутэныгъэхэмкIэ, гурыщIэхэр къызэрылтытэн хуейр цIыхум и гукъыдэжыр къэзыIэт, абы къару хэзылхъэ къудейуэкым, атIэ цIыхум зезыгъэужь, абы и купщIэр къыбгурызыгъаIуэ, и щыIэныгъэм мыхъэнэ хэзылхъэуш [Изард 57: 53]. Жыабзэр къэхуным хэлэжыых пкыгъуэхэм гурыщIэуатагъэм зыхаугуашэ, псалъэм и семантикэм зыщагъэбыдэжри гурыщIэуатэ лексикэ къагъэхур.

ГурыщIэуатагъэм хуит ещIыр цIыхум и зыхэщIэныгъэхэр, хушытыкIэхэр, гукынэхэр бзэм и дамыгъэхэмкIэ кyiIуэтэнэ. Мыбы щыгъуэ псалъэхэм ящIэль гупсысэхэр (мыхъэнэ занщIэр, сэбэпагъыр) нэхьыщхъэкым, атIэ псом япэ цIыхум зыхищIэ гурыщIэуатэхэр, гуныкыуэгъуэхэр къагъэлыагъуэу аращ.

ГурыщIэуатагъэр бзэм и къалэн зэлъIэсым и пкыгъуэ нэхьыщхъэхэм (и мыхъэнэкIэ етIуанэщ, информацэм иужькIэ) ящыщ зыщ икIи жыабзэм деж къэгъэлыгъуа щохуэ гурыщIэкIэ гъэдэха бзэм и занэхэмкIэ, абы щыгъуэми гурыщIэуатагъэмрэ уасэгъэувыгъэмрэ бзэ дамыгъэхэм я мыхъэнэхэм егъэбыдылIащ. ЦIыхум и зэхэщIыкIым ассоциацэ IупщIхэр еухуэ, абыхэм нэмышIуи ассоциацэ хъэзырхэр (зэпыщIэныгъэр, образыр), япэкIэ щыIа гъэунэхуныгъэхэм япкъ иткIэ къэхуахэр, къегъэсэбп. Абыхэм я фIыгъэкIэ цIыху организмэм цIэхуэгъакуэхэм я хурегъэкIэ къыщекIуэкI Iуэхугъуэхэр ауэ сытми зыхищIэ къудейкым, атIэ гурыщIэ IупщIхэр, зыхэщIэныгъэхэр, гуныкыуэгъуэхэр егъэунэху.

Апхуэдэурэ бзэм къыхохъукI зыкъому зэхуэхъеса Iэмэпсымэ хэхэхэр – фонологиэм щыщIэдзауэ зэхэлыкIэхэм нэс – гурыщIэмрэ гуныкыуэгъуэмрэ я щытыкIэ псори къэзыIуэтэфынуур. Куэду зэхуэхъеса апхуэдэ Iэмэпсымэхэм «эмотив кодкIэ» йоджэ.

ГурыщIэуатагъэмрэ уасэгъэувыгъэмрэ, дэ дызрэплтымкIэ, Iэмал имыIэу, зэпкърыхауэ джын хуейщ, сыт щхъэкIэ жыпIэмэ цIыхум къипсэлым зэрыхушытыр къыщигъэлыагъуэкIэ, гурыщIэуатагъэр и Iэмэпсымэ нэхьыщхъэщ, апхуэдэуи цIыхум псалъэр зыхезыгъащIэ Iэмэпсымэщ. А зэхушытыкIэм сыт щыгъуи къыгъэлыагъуэр зэлэпах информацэм и уасэгъэувырщ.

Субъектым и зэхэщIыкIым къыщыхуа Iуэхугъуэ пэжым кърыкIуахэр, дызэрыщыгъуазэщи, лексикэ, фразеологие занэхэм (адэкIэ ФЗ) я семантикэм зэрыгъэубыда щохуэ икIи абыхэм гурыщIэуатэ жыджэрыгъэр цIыхум и зэхэщIыкIым къыщигъэушыфынуш.

ФЗ-м и гурыщIэуатэ мыхъэнэ Iыхъэшхуэм къыхошыр гурыщIэуатэ щIэращIэ фразеологизмхэм ятеухуа информацэр, аращ ФЗ-м хузэфIэкIыр зыпкърылтыжыр: зытепсэлтыхъым наIуэу зэрыхушытыр, хуиIэ зыхэщIэныгъэр къыгъэлыгъуэныгъэр.

«ГурыщIэуатагъэ» гурыIуэгъуэм и къэхукIэр зэхэлыщ. Псалъэм папщIэ, и щэджыжыыр егъэIуэжын – «зыгуэрэм и мылкъур егъэухын, зыгуэрэр къулейсыз щIын»; «залымыгъэкIэ зыгуэрэм и щэджыжыыр егъэIуэжын» [Адыгэбзэ псалъалъэ 1999: 772], «мыхъыр егъэхъын», мыхъэнитI иIэщ: 1) «хуабжыуэ зыгуэрэм ешхыдэн»; 2) «егъэIуэуэ лэжыгъэкIэ гугъу егъэхъын»; «хъэлъэ дыдэ зыгуэрэм залымыгъэкIэ егъэхъын». ЕтIуанэ мыхъэнэм хуэдэщ иIэр урыс ФЗ «Кузькэ и анэр (зыгуэрэм) егъэлыагъун» жыхуиIэми. Абы мыхъэнэкIэ пэгъунэгъуш ФЗ «бжыынэм игъэтыцын» жыхуиIэр – «бжыым дамэкъуэ ирагъэлыадэу иIэ гъуанэмкIэ игъэтыцын» [Адыгэбзэ псалъалъэ 1999: 46].

ИщхъэкIэ къэхъа ФЗ-хэм къагъэлыагъуэ субъект гуэрэм мыхъумыщIагъэ зыгуэрэм зэрырищIар, абыкIи ещанэр зэрымыарэзыр, и гуапэ, фIэфI зэрымыхъуар.

Апхуэдэуи щыIэщ нэгъуэщI ФЗ, субъект гуэрэм нэгъуэщI субъектым е объектым ехъэллауэ мыхъумыщIагъэ илэжыу, ауэ апхуэдэу ФЗ-м наIуэу адреи (ещанэ) субъектыр абы (япэ субъектым) илэжыам зэрыхушытыр е къызэрыщыхъур къымыгъэлыагъуэу. Мис апхуэдэ ФЗ-хэм я щапхъэхэр: «теIэпхъэ щIын» – «тегушхуэгъуафIэ щIын»; «хъэрэкъуакIэ дэгъэхъэжын» – (п.п. хъэтышытыр) щымыгъэIэжын, къутэн.

Апхуэдэу щыщыткIэ, гурыщIэуатэ Iыхьэшхуэр – ар информацэ гуэрым и купщIэм и кульминацэщ, субъективнэ Iуэхугуэр – наIуэу щыт гурыщIэуатэ, уасэгъэу зэхушытыкIэр – къэзышэщ, абыкIи ФЗ-м гурыщIэм и шытыкIэр хельхьэ.

ЦIыхум къэзыхуэреихь дунейр щызригъэцIыхукIэ, шызыхищIэкIэ, белджылы шохур езым и щхьэкIэ абы кыщылытыс шытыпIэмрэ уасэу езым зыхуигъэувыжымрэ. Абы и хурегъгIэ кыщекIуэкIхэм дихтомийхэмкIэ шыкIуэцIропльри уасэ хуегъэу: фIы – е, фIы – мыхьумыщIэ, дахэ – тепляджэ, пэж – пIы, Iэмал зигэ – Iэмалыншэ, н. Дэ дызэреплъымкIэ, мыхьэнэшхуэ иIэщ гурыщIэуатэ-уасэгъэу уасэхуэщIым, гурыщIэуатэ Iыхьэм и мыхьэнэ занщIэм деж ар Iуэхугуэ нэхьыщхьэщ икIи жьабзэм и субъектым и гурыщIэуатэ-уасэгъэувыр объектым хужилэм зэрыхушытыр кьегъэлыагуэ.

Адыгэбзэ ФЗ-хэм напэм и уасэгъэувыр кьагъэлыгъэуэнкIэ мэхуэ зэдауасэгъэу хушытыкIэхэмкIи (гурыхьхэмкIэ е гурымыхьхэмкIэ), щхьэзакъуэуасэгъэувахэмкIи (психологие, социальнэ, нравственнэ, эстетикэ ильэныкыуэхэмкIэ, н.). ГурыщIэуатэ Iыхьэм и мыхьэнэ занщIэм гурыIуэгъуэ ещI хьэпшыным зэрыхушытыр икIи куэдэ зэхуэхьэса зыхэщIэныгъэхэр – мыарэзыныгъэмрэ нэщхьэигъэмрэ щыщIэдзауэ гурыфIыгуэм нэсыху – кьегъэлыагуэ.

Зыныкыуэ щIэныгъэлIхэм кьалыгтэ уасэгъэувым шытепсалъыхькIэ дамыгъитI системэм (гурыхьымрэ гурымыхьымрэ) я закъуэ кытеувыIэныр мытэмэму. ЩIэныгъэлI Соколовэ Г.Г. [Соколова 1981] уасэгъэувы шы кыыхэгъэщхьэхукламэ нэхь щхьэпэу кьелыгтэ – гурыхьыр, гурымыхьыр, шытыкIэр, сыт щхьэкIэ жыпIэмэ зы социум фIэкла мыхьуми, абы и хурегъгIэ шыIэнкIэ хьунуц уасэгъэувым и IуэхуеплъыкIэ зэмышхьэхэм я кьэхьугъэхэр.

Мис апхуэдэу адыгэбзэ ФЗ «*гум имыкIыжын*» – «*ящымыгъупцэжынур*»; «*хэт е сыт шымыгъупцэжын*» жыхуиIэр уасэгъэувы шытыкIэ лIэужьыгъуэм и шапхьэ нэщ. Мы ФЗ-р тхыгъэм хэмыгтэ, иIэнкIэ хьунур зы мыхьэнэ закъуэкьым икIи щIэлъ гупсысэри лъэныкыуэ куэдкIэ зэпкьрыха хьунуц. Псалъэм папщIэ, «*Мадинэрэ Маринэрэ Iуащхьэмахуэ лъапэ цагъэкIуа махуэхэр ягу икIыжыркьым: хьэуар кьабзэт, уэс хужьым нэр щыджылт, цIыхухэр нэжэсгужэст*» псалъэухам зэрыхэтымкIэ кьигъэлыагуэр гурыхь мыхьэнэщ. НэгъуэщI псалъэухам «*Мурат а махуэм зэхиха псалъэхэр игу икIыжыркьым – иджыри жэщIкIэ абыхэм кьадоскIэ*» кызырэыхэщыр гурымыхь мыхьэнэ иIуэщ. Ещанэ псалъэухам «*ЩIалэ нэ цIу цIыкIу Лу кьыщалъхуа махуэм кьуажэм ягу имыкIыжын Iэджи кьыщыхьуащ*» [КIыщокъуэ 1960: 5] кыщыгъэлыгъэуар уасэгъэувы шытыкIэ лIэужьыгъуэщ, сыт щхьэкIэ жыпIэмэ мы псалъэухам нэIурыту шыгурыIуэгъуэкьым сыт хуэдэ кьэхьукъащIэхэр (фIы хьэмэрэ мыщхьэпэ) кьуажэм кыщыхьуами. НэгъуэщI лъэныкыуэкIи, сабий кьалъхумэ нэщэнэфIу, кьуажэм фIы ильэныкыуэкIэ зэхьуэкIыныгъэхэр кыщыхьуну хуэбгъэфашэ хьунуц, ФЗ «*гум имыкIыжын*» жыхуиIэм мы псалъэухам гурыхь мыхьэнэ щилэу.

Адыгэбзэм дыщрохьэлIэ лексикэ, фразеологие занэ зэмылIэужьыгъуэ куэд, «бзыльхугъэм ехьэлIауэ». ГурыщIэуатэ-уасэгъэувы зэхушытыкIэм тепщIыхьмэ, цIыхубзым хуэгъэзауэ кыыхэбгъэщ хьунуц:

– **гурыщIэуатэ-гурыхьхэр** – гурыль-гурыщIэхэр кызыхэщхэр: нэмысыр, пщIэ хуэщIыныр, шытхьуныгъэр, гъэщIэгъуэныгъэр, н.:

кьупцхьэ гуащэ – дахэ цIыкIу, дахашэ,

кьэшэн – щхьэгъусэ ящIыну мурад зыхуащIа пщашэ,

мазэр зи нэкIу – зи нэгум нур кьрих, зи нэгур зэлыIуха, дахэ дыдэ,

IэкIуэцIыр зибг – бгы псыгъуэ зигэ;

– **гурыщIэуатэ-гурымыхьхэр** – гурымыхь уасэгъэувы мыхьэнэ зыхэлъ псалъэхэр: зэмыпэсыныгъэ, нэмыплъ етыныгъэ:

бзы – лъхуэн-пIэным хуэщIа,

кIэудэ – цIыху псынщIэ, мызагъэ, и теубыдыпIэншэу къэзыжыкь,

кьанжэ кIакIэ – псалъэрей,

къыдэнэжа, хьыджэбзыжъ – лIы дэмыкIуэурэ зи ныбжъ хэкIуэтэ цIыхубз,
къэхпэ, куэпэч, псэжъ, хьэбз – нэчыхьыншэу зэрашэ цIыхубз,
лыгъэжъ – лIымкIэ щысхьыншэ, псэупIэ езымыт [Адыгэбзэ псалъалъэ 1999: 505],
лынэ-лыпсэ – лIы фIэкI пIъапIэ зымыIэ,
мэскIэтIинэ – зызыгъэтIей, зызыщI (хьыджэбз),
нысэмидэ (нысэмидэ цIын) – нысэр зымыдэ, нысэм елъэпауэ (щIалэм и
Iыхьыхэр),
нэрыбгей – цIыхубз ябгэ,
пхъужъ – лIы зымыIэж цIыхубз,
пIыдэгъуэлъ (жьы) – пщым и фызу шымыту зыдэпсэу цIыхубз,
пIэцхьагъей – щхьэгъусэ бзаджэ, жьей, мыхъумыщIэ,
фыз псалъэ – мыхьэнэ зымыIэ, зи пэжагъым дзыхъ тепщIэ мыхъуну псалъэ,
фызей нэпсырылэц – фыз ябгэ гъыринэщ, жыхуиIэщ,
фызыхъу, лIыуэлIыфэ, шыгурыхъу – цIыхухъу щэн, шытыкIэ зыхэлъ цIыхубз;
– **гурыщIэуатэ-нейтралхэр** – бзыльхугъэхэм уасэ хуэзымыгъэуэ псалъэхэр:
адэ шыпхъу – адэм и шыпхъу, адэм къыдалъхуа цIыхубз Iыхьлы,
анэ – бын зиIэ, бын къэзылгъхур,
анэ шыпхъу – анэм и шыпхъу, анэм къыдалъхуа цIыхубз Iыхьлы,
анэщхуэ – анэм е адэм и анэ,
бзылхугъэ, цIыхубз – хьуагъ-бзагъкIэ цIыхухъум хуэмидэ,
нысащIэ – нысэ къашагъащIэ,
нысэгъу – зэкъуэшхэм я фызхэм ящыщ зыр адреим зэрыхушытыр, пщыкъуэм
и фыз,
ныуэ (жь) беслъ.– фызыжъ,
нэрыбгэ – нысэ, нысащIэ, цIыхубз,
унагуащэ – унагъуэм ис цIыхухъу нэхьыжъым и щхьэгъусэ, унагъуэ Iуэхухэр
зезыхьэ,
фызгъалъхуэ – щыльхуэкIэ лъхуэмрэ къыльхумрэ тэмэму зэлэпыгъэкIыныр,
къалъхур зыхуей хуэгъэзэныр зи IэщIагъэ,
хьыджэбз цIыкIу – хьыджэбзыпIэ имыуа, балигъ мыхъуа,
хьыджэбз, пIащэ – балигъ ныбжъым ит, дэмыкIуа,
хьыдэз – гъэфIэгъыщIэу «хьыджэбз» псалъэр зэрыжаIэ щIыкIэ (нэхьыбэу
япхъухэм жраIэ),
шыпхъу – пхъур адэ-анэм я адреи бынхэм зэрагухьэр,
цуIэгъэ – жьы – цIыхухъум и щхьэгъусэ, псэгъу,
цхьэлъащIэ (жьы)– цIыхубз, «IэлыщI зытелъ» жыхуиIэщ;
– **гурыщIэуатэ-зэпIэзэрытхэр** – шытыкIэм елъытауэ (зыхэт тхыгъэхэм
елъытауэ); мыхьэнэбэхэщ; япкърылгъэ уасэгъуэ гурыхьхэри гурымышьхэри
(тхыгъэм елъытауэ), зэпэщIэуэ гурыщIэхэр:
гуащэ – нысэм и лIым и анэ (нейтрал мыхьэнэ иIэуи, гурымышьхуи (нэхьыбэм)
къокIуэ,
гуащэ – пщым и фыз, пщым и щхьэгъусэ; Iуэрыуатэм, литературнэ тхыгъэхэм
гуащэм и образым ущрохьэлIэ гурыхьхуи гурымышьхуи (мышэр нэхьыбэщ). Куэдрэ
къагъэлагъуэ залымхэу, ткIийуэ, уеблэмэ я теплъэми кыхьэщ. ДелпIынти
КIыщокъуэ Алим и поэмэ «Тисей» жыхуиIэм гуащэр къызэрыщыгъэлыгъуар:

*Гуащэм и нэр къэбжылафэу,
И пэ гъурыр хуэдэц джыдэм,
Къытехьамэ мэудафэ,
Сыт жепIами къыпхуимыдэ.*

[КIыщокъуэ 1955: 33].

нысэ – куэдрэ къыщыхъу шыIэщ нысэмрэ жыхапхьэмрэ шызэралъыт: сыт
щхьэкIэ жыпIэмэ, япэрауэ, жаIэ хабзэщ нысэм и шытыпIэр бжэкъуагъыр арауэ,

н.ж. жыхапхэм бгьэдэту; еТуанэрауэ, «*жыхапхэщлэр [кьабзэу] мэхьанкIэ*» псалъэжыыр зыхуэгъзар нысащлэщлэрщ. Абы нэмышцIи щыIэщ псалъафэу «*нысэ ябгэ*» – псалъ. «*нысэ бзаджэ, дыджэ*», ауэ абы кьыпэщлэуэу щыIэщ «*НысэIэфI*» (цыхубзыщлэу е фIэщыгъэу) – псалъ. «*нысэ IэфI*», н.ж. «зи бзэр IэфI, нысэфI»,

фызыжэ – нейтрал мыхьэнэ иIэщ; щыжалэ щыIэщ «*фызыжэ хуэдэ*» – «жбы, Iорысэ хьуа цыхубзым хуэдэщ и тепльэр» е «*фызыжэ хуэдэ мэтхьэусыхэ*», мыхэр гурымыхьщ,

уд – япэщIыкIэ цыхум кьазэрыщыхьур гурымыхь мыхьэнэуэщ, ауэ адыгэбзэм хэтщ «*удицIэжэ*», «*уд шыр*» («*луцыцэ*») псалъэхэр, кьагъэлъагъуэри «*и ныбжьым емьлгытуэ губзыгъэщ*» жиIэу аращ.

Адыгэбзэм апхуэдэуи куэд дыдэрэ ущрохьэлIэ лексикэ, фразеологие занэхэм, я мыхьэнэкIэ цыхубзым зыкIи емыхьэлIауэ, ауэ «*цыхубзэ*» элементхэмкIэ цыхухьум и хьэл-щэныр кьыгъэлъагъуэу:

фыз зимыIэ щIалэрэ шхуэ зыпцIэхэмыль шырэ – щхьэгъусэ зимыIэ щIалэрэ шхуэ зыпцIэхэмыль шым ирагъэщхь,

фыз кьэшэгъуэ – зи фыз кьэшэгъуэ нэса, а ныбжьым ит щIалэ,

фызитI ещанэщ – цыхухьу жьэрлурэм, фыз уэршэрым яхэсын зыфIэфIым хужалэ,

фыздэубзэ – фызым зыдэзыщI, абы жиIэр дыжызыIэ,

фызкьым, бынкьым – щхьэгъуси быни зимыIэ.

Адыгэбзэм гурыщIэуатагъэр макьыщIэхэм нэхьыбэрэ кьыщохьу, абы и кьалэн нэхьыщхьэри псалъэр кьипсэлгым зэрыхушытыр пэжу кьэгъэлъэгъуэнырщ. МакьыщIэхэр, нащхьэлущхьэмрэ зыхэхьIэ-гъэщIэрэщIа псалъэхэмрэ ядэщIыгъуу, гурыщIэхэр кьызэралуатэ Iэмэпсымэ нэхьыщхьэ дыдэхэм ящыщ. Пушкинэ И.А. зэрыжиIащи, «*гурыщIэхэм гъащIэр нэхь щIэщыгъуэ икIи зыхэхьIэ ящI кьудейкьым, атIэ цыхухэм, цыхухэмрэ хьэпшыпхэмрэ я зэхушытыкIэхэр зэтраухуэ, я зэгурыуэныгъэми холIыфIыхь. Ахэр зэлэпах информацэ псоми уасэгъуэу нэхьыщхьэу кьыщоклуэ, сыт щхьэкIэ жыпIэмэ а зэльэлэсыныгъэм информацэхэр щызэлэпах кьудейкьым, атIэ абы и хушытыкIэри, и уасэри, гурыщIэуатэ мыхьэнэри кьыхагъэщ*» [АфIэунэ 2012: 22]. ГурыщIэхэр кьызэралуэтэну Iэмалхэр акьылым кьимытIасэмэ, цыхум нэхьыбэрэ ахэр кьелуатэ макьыщIэхэмкIэ.

Адыгэбзэм и макьыщIэхэм хьодлъагъуэ гендер зэщхьэщыкIыныгъэхэр. БзэщIэныгъэлI куэдым (Урыс Хь.Щ., Апажэ М.Л., Шагьыр I.Кь., Климов Г.А., н.) кьыхагъэщыр «*цыхубзэ*», «*цыхухьу*» макьыщIэхэр. Абы нэмышцIи Урыс Хь.Щ. кьегъэлъагъуэр сабий жьабзэм хэт макьыщIэхэри (*уарэ, уэI*) (зыпэмыплъа гуфIэгъуэ, гъэщIэгъуэныгъэ) [Урыс 2001: 218], апхуэдэуи ущрохьэлIэ *мэхь-мэхь* е *махь-махь* (бгъуэтым кьащтэ).

Адыгэбзэм цыхубзэхэм ехьэлIа и макьыщIэхэм хохьэ *а-на* (*на-а*), *а-на гуцэ*, *а-на мыгъуэ*, *сыт на-а*, *адыдыд* (*мыгъуэ/гуцэ*), *гуIэгъуэжэжэ мыгъуэ*, *асымыгъуэ*, *сэрмыгъуэ гуцэ*, *алеи мыгъуэ*, н. «*Цыхубзэ*» макьыщIэхэр «а» макьымкIэ кьыщIедзэ» [Кабардино-черкесский язык 2006: 368].

«*Цыхухьу*» макьыщIэхэр нэхьыбэрэ кьыщIедзэ «I» макьымкIэ. БзэщIэныгъэлIэхэм кьыхагъэщ мыпхуэдэ «*цыхухьу*» макьыщIэхэр: *Iагъ*, *Iагъу*, *Iэгъ*, *Iау*, *зиунагъуэрэ*, *уэлэхьы* [Кабардино-черкесский язык 2006: 369], *ей лIэун*, *тхьэр согъэпцI*, *згъэпцIаи*, *тхьэ дыгъыIэ*, *кьурIэнкIэ солуэ* [Апажэв 2000: 62], *тхьэгъуIэ* (*тхьэ гуIэ*).

– *Тхьэ дыгъыIэ*, *Дэнэху* и *цIэр кьипIуауэ*, *уезгъафэм! ИтIанэ... Си ныбжэжэгур сымаджэщци абы сыщIэупцIэнууц.*

– *Хэт зи гугъу пцIыр?*

– *Астемыриц, Iэу! Сыту ушыгъуупцэх!..*

– *Iпо кьеузыр?*

– *Уэлэхьы*, *сымыщIэ*. *СиIамэ*, *щIэупцIаклуэ сыклуэрэт? Повесткэ кьыхуэклуауэ зигъэхьэзыр хьуниц а уэ пцIэм*, – *гушыIэурэ жиIащ Жансэхьуи* [КIыщокъуэ 2005: 13].

Апажэ М.Л. «ЦIыхубз» макъыщIэхэр лIэужьыгъуэ зыбжанэу егуэш: «макъыщIэ-тхьэрыIуэхэр» (*мор зи уафэ, мор зи дыгъэ, мыр зи дуней*), макъыщIэ-гукъеуэхэр (*уэ Iей мыгъуэ*), «тхьэм ехъэлIа» макъыщIэ-тхьэрыIуэхэр (*тхьэ, алыхь, алыхь лъэц*) [Апажев 2000: 61].

«ЦIыхубз» макъыщIэхэм адыгэбзэм къыщагъэлыагъуэ гурыщIэ зэмылIэужьыгъуэхэр: къэуIэбжьыныгъэ, щтэныгъэ, шынэ, гукъеуэ, н. Псалъэм папщIэ, *гуIэгъуэжъ мыгъуэ* жыхуиIэм зэуэ мыхъэнэ зыбжанэ къызэщIеубыдэ: щтэныгъэ, зэгуэп, мыарэзыгъэ, гъэщIэгъуэныгъэ:

– *ГуIэгъуэжъ мыгъуэти! Лы удокIуэ! – жиIэри Хьэбибэ и куафитIым еуэжащ* [КIыщюкъуэ 1985: 22].

Адыгэбзэм куэд дьдэрэ ущыхуозэ макъыщIэ-тхьэрыIуэхэм (*алыхь, азалыхь, алыхь дыщэ, алыхь дыдэ, алыхь закъуэ, алыхь лъэц, тхьэ, тхьэ дыдэ* и др.), псалъэ хэдзэ къалэн ягъэзащIэу:

– *Алыхь, махъшэр къэмыгъуэтыгъуей. – Гуащэ адэкIэ жиIэным нэмысу бжэр къыIуихри лы фIыцIэшхуэ джанэ кIыхь цыгъыу бжэцхъэIум къебэкъуащ* [КIыщюкъуэ 2006: 267].

– *Тхьэ дыдэ, мыр дэнэ дежи цылэжъэфыным, ауэ, кхьыIэ, а япэм цысам хуэдэ къомыгъэтIыс, пкъыгъуэхэр зэгъэдзэкIауэ, пхэнжу зэригъуэбыду...* [ШэджихъэщIэ 1989: 17].

МакъыщIэ *ан-а* (*на-а*) жыхуиIэм и мыхъэнэкIэ къыгъэлъэгъуэнкIэ хьунуш къэуIэбжьыныгъэ, языныкъуэхэми мыарэзыгъэ:

– *Ан-на-а-а, езым и псэм фIэфIыр къебгъаиэркъэ упэрымыуэ. Алыхь, ди Iуэхум фIэкI къуажэм хьыбар зыри дэмылIыж* [ХьэIупщы 2003: 27].

ИщхъэкIэ цапхъэу къыщыхьа *ан-а* макъыщIэм къыхощыр мыарэзыгъэ, ауэ нэхьыбэрэ къэуIэбжьыныгъэщ къыгъэлыагъуэр:

– *Ан-на-а, лыжъ, сыту Iейуэ укъэгъуа уи мыхабзэу? – цIоупщIэ зэрыцIыхъэжыххуэ Гуацэнэху* [Иуан 2002: 74].

МакъыщIэ *уа* [*уэ*], *Iей* (*уа-а-а, уа-ей*) жыхуиIэхэм адыгэбзэм ущыхуэзэр цIыхубз жьабзэрщ, гурыщIэ зэмылIэужьыгъуэхэри хьдолъагъуэ: щтэныгъэ, шынэ, къэуIэбжьыныгъэ, гъэщIэгъуэныгъэ, гуфIэгъуэ, н.

– *Уа Iей, сыкъэфлIыхъуэжыну фи гуцхьы къэкIыркъыми, – къыщIохъэж Мазизэ. – Фи нибэра нэхъ Iуэхур, хъэмэрэ...* [ШэджихъэщIэ 1989: 19].

ИщхъэкIэ къыщыхьа цапхъэхэр щыхъэт зэрытехъуэщи, адыгэбзэм къыщыкIуэ макъыщIэхэр зэуэ зи мыхъэнэкIэ зэмыщхъ гупхэм (абы щыгъуэми зи мыхъэнэхэр зэпэщIэуэм) хыхъэфынуш, абы и щхъэусыгъуэр ахэр мыхъэнэбэу зэрыщытырщ, абы къыхэкIкIи макъыщIэм и мыхъэнэ дьдэр къыщыпхуэхутэнур тхыгъэм щыхъэтырщ. Абы щыгъуэм Iэмал имыIэу гу лъытапхъэщ адыгэбзэм и макъыщIэхэм гендер зэщхъэщыкIыныгъэ зэралэм.

Апхуэдэ къэхутэныгъэхэм адыгэбзэм лъэныкъуэ псомкIи зэпкърыха щыхъуа гендер зэщхъэщыкIыныгъэхэм, гурыщIэуатэ IуэхуеплъыкIэр тегъэщIапIэ ящIкIэрэ, гурыщIэ мыхъэнэ иIэу цIыхубзхэм фIэкIа адреихэм яхуэмыгъэза лексикэ, фразеология занэхэр, абы хуэдэуи макъыщIэхэр, зэрызыпащIыж псалъэхэр щIэх-щIэхыурэ къызэрагъэсэбпыр къагъэлъэгъуащ.

ТегъэщIапIэхэр

Список источников и литературы

- Адыгэбзэ псалъалъэ 1999 – *Адыгэбзэ псалъалъэ*. М.: Дигора, 1999. 854 н.
Апажев 2000 – *Апажев М.Л.* Современный кабардино-черкесский язык: лексикология, лексикография. Нальчик: Эльбрус, 2000. 408 с.
Афаунова 2012 – *Афаунова А.А.* Семантико-грамматический анализ междометий и звукоподражаний кабардино-черкесского языка. Нальчик: Издательский отдел КБИГИ, 2012. 128 с.

- Изард 1980 – *Изард К.Е. Эмоции человека*. М.: МГУ, 1980. 440 с.
- Иуан 2002 – *Иуан В. Ськъэушмэ, щылыхэпІэт*: Рассказхэр. ГушыІэхэр. Ауанхэр. Налшык: Эльбрус, 2002. 108 н.
- Кабардино-черкесский язык 2006 – *Кабардино-черкесский язык. В 2-х томах* / Ред. М.Л. Апажев, Б.Ч. Бижоев, Н.Н. Зекореев, Х.Т. Таов. Налчык: ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 г.»; Издательский центр «Эль-Фа», 2006. Т. 2. 520 с.
- Кыщокъуэ 1955 – *Кыщокъуэ А.П. Тисей*. Налшык: Къэбэрдей тхыль тедзапІэ, 1955.
- Кыщокъуэ 1985 – *Кыщокъуэ А.П. Тхыгъэхэр томиплІым шызэхуэхъесауэ*. Шынэхужьыкыуэ: Тхыльищу зэхэль роман. Налшык: Эльбрус, 1985. Т. 3. 772 н.
- Кыщокъуэ 2005 – *Кыщокъуэ А.П. Хъуэпсэгъуэ нур (Свет мечты)* // Тхыгъэхэр томихым шызэхуэхъесауэ. Роман. Т. 2. Налшык: Эльбрус, 2005. 488 н.
- Кыщокъуэ 2006 – *Кыщокъуэ А.П. Тхыгъэхэр томихым шызэхуэхъесауэ*. Лъапсэ: Роман. Налшык: Эльбрус, 2006. 5 т. 552 с.
- Соколова 1981 – *Соколова Г.Г. Составляющие коннотативного значения фразеологических единиц* // Лингвистические проблемы перевода. М., 1981. С. 54–80.
- Урыс 2001 – *Урыс Хь.Щ. Адыгэбзэ грамматикэ. Фонетикэ. Морфонемикэ. Морфологии*. Налшык: Эльбрус, 2001. 232 н.
- ХъэІупшы 2003 – *ХъэІупшы М. Хуэрэджейр мэгъагъэ: Новеллэхэр. Повесть*. Налшык: Эльбрус, 2003. 184 н.
- ШэджыхъэщІэ 1989 – *ШэджыхъэщІэ Хь. Мазизэ: Повесть. Рассказхэр*. Налшык: Эльбрус, 1989. 296 н.
- Шаховский 1995 – *Шаховский В.И. О лингвистике эмоций* // Язык и эмоции. Волгоград, 1995. С. 3–15.

References

- Ady'ge`bze`psal`al`e`* [Explanatory dictionary of the Kabardian-Circassian language]. M.: Digora, 1999. 854 p. (In Kabardino-Circassian)
- APAZHEV M.L. *Sovremennyy kabardino-cherkesskiy yazyk: leksikologiya, leksikografi ya* [Modern Kabardino-Circassian language: lexicology, lexicography]. Nalchik: Elbrus, 2000. 408 p. (In Russian)
- AFAUNOVA A.A. *Semantiko-grammaticheskij analiz mezhdometij i zvukopodrazhanij kabardino-cherkesskogo yazyka* [Semantic and grammatical analysis of interjections and onomatopoeia of the Kabardino-Circassian language]. Nal'chik: Izdatel'skij otdel KBIGI, 2012. 128 s. (In Russian)
- IZARD K.E. *Emocii cheloveka* [Human emotions]. M.: MGU, 1980. 440 s. (In Russian)
- IUAN V. *Syk`eushme, pshchlyh`eplet: Rasskazher. GushyIekher. Auanher* [I woke up, a dream]. Nalshyk: El'brus, 2002. 108 n.
- Kabardino-cherkesskiy yazyk. V 2-h tomah* / Red. M.L. Apazhev, B.Ch. Bizhiov, N.N. Zekoreev, H.T. Taov [Kabardino-Circassian language in two volumes]. Nal'chik: GP KBR «Respublikanskiy poligrafkombinat im. Revolyucii 1905 g.». Izdatel'skij centr «El'-Fa», 2006. T. 2. 520 s.
- KIYSHCHOK`UE A.P. *Tisej* [Tisei]. Nalshyk: K`eberdej thyl` tedzapIe, 1955. (In Kabardino-Circassian).
- KIYSHCHOK`UE A.P. *Thyg`ekher tomipllym shchyzekhuekh`esaue. Shchylene-khuzh`yk`ue: Thyl`ishchu zekhel` roman* [Valley of the White Lambs]. Nalshyk: El'brus, 1985. T. 3. 772 n. (In Kabardino-Circassian).
- KIYSHCHOK`UE A.P. *Kh`uepseg`ue nur* [Wonderful moment]. Tkhyg`ekher tomikhym shchyzekhuekh`esaue. T. 2. Nalshyk: El'brus, 2005. 488 n. (In Kabardino-Circassian).
- KIYSHCHOK`UE A.P. *Kh`uepseg`ue nur* [Roots]. Tkhyg`ekher tomikhym shchyzekhuekh`esaue. T. 2. Nalshyk: El'brus, 2006. 5 t. 522 n. (In Kabardino-Circassian).

Авторым теухуауэ

Къуэдзокъуэ З.В. – филологии щІэныгъэхэмкІэ кандидат, адыгэбзэ секторым и щІэныгъэ лэжъакуэ.

Информация об авторе

З.В. Кодзокова – кандидат филологических наук, научный сотрудник сектора кабардино-черкесского языка.

Information about the author

Z.V. Kodzokova – Candidate of Science (Philology), Researcher of the Sector of the Kabardino-Circassian Language.

Статья поступила в редакцию 04.12.2024; одобрена после рецензирования 21.12.2024; принята к публикации 25.12.2024.

The article was submitted 04.12.2024; approved after reviewing 21.12.2024; accepted for publication 25.12.2024.